

*Герилів Д. Ю.,**здобувач кафедри загальної теорії держави і права
Львівського державного університету внутрішніх справ*

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ІНТЕГРАТИВНОГО ПІДХОДУ ДО ТИПОЛОГІЇ ДЕРЖАВИ

Анотація. У статті здійснено загальнотеоретичну характеристику інтеграційного підходу до типології держави, що полягає у використанні позитивних положень формаційного та цивілізаційного підходів задля кращого розуміння сутності феномену держави.

Ключові слова: типологія держави, інтеграційний підхід, формаційний підхід, цивілізаційний підхід.

Постановка проблеми. У сучасній юридичній науці використовується безліч підходів, які спрямовані на систематизацію наукового знання про державу. Однак не всі ці концепції можна позначити як типології, оскільки вони не відповідають її основним ознакам і вимогам.

З-поміж усього різноманіття підходів основними і традиційними можна назвати два – формаційний і цивілізаційний. Проте їх становище в ході розвитку державознавства не завжди було однаковим. Недосконалість цивілізаційної концепції і критичне ставлення до формаційного підходу зумовили формування нових типологій. Водночас їхні критерії частково схожі або з критеріями формаційного, або цивілізаційного підходу. Саме тому в юридичній науці склалася думка про важливість та необхідність формування інтеграційного підходу.

Стан дослідження. Проблема інтеграційного підходу на сьогодні дуже актуальна. Так, учені-юристи вказують на потребу формування підходу, який об'єднав би в собі позитивні сторони традиційних підходів. Про це згадують у своїх працях С. Алексєєв, М. Байтін, С. Бостан, А. Венгерів, В. Іноземцев, Л. Каска, А. Корнев, В. Лазарєєв, О. Лейст, Л. Луць, А. Маліков, А. Малько, Л. Мамут, Г. Манов, М. Марченко, Н. Матузов, Г. Назаренко, В. Нерсисянц, В. Петров, Т. Радько, Л. Рожкова, О. Скакун, А. Хабібুলін, П. Халас, В. Чиркін, Ю. Шемчушенко та ін. Однак, маємо зауважити, що цей підхід у науці ще не повністю сформований через відсутність чітких критеріїв для типології.

Мета статті – дати загальнотеоретичну характеристику інтегративного підходу до типології держави з акцентом на особливо складних та дискусійних аспектах проблеми.

Виклад основного матеріалу. У сучасній юридичній науці питання щодо формування універсального підходу до типології держави є досить актуальним. Учені-юристи полемізують щодо якісного змісту його критеріїв. Пропонується в різному співвідношенні використовувати позитивні сторони вже усталених формаційного і цивілізаційного підходів. При цьому визнається, що ні перший, ані другий не є універсальним,

оскільки обидва мають низку недоліків. Проте виявлені негативні сторони можна компенсувати, використавши для цього позитивні сторони протилежної концепції.

Так, критерії формаційного підходу обмежують можливість проведення аналізу впливу культурно-духовного аспекту суспільного життя на державу і право [1, с. 53]. Це дещо збіднює його можливості. Наприклад, у межах цієї концепції через відсутність критеріїв, що відображають соціокультурні особливості суспільства, неможливо розкрити всі сторони правової держави, що на сьогодні є найбільш актуальним у державознавстві.

Формаційний підхід ґрунтується переважно на критеріях економічного характеру. Справді, економіка впливає на життєдіяльність держави. Однак це не є єдиною детермінантою державного розвитку. Щобільше, економічний прогрес зовсім не означає прогресу всієї системи і, зокрема, державно-правової сфери (наприклад, у радянський період під час розвитку економіки державна влада набувала дедалі більш відкритих форм тоталітаризму). Держава становить собою цілу систему взаємопов'язаних елементів, з-поміж яких головними є політичний, соціокультурний та економічний, і всі вони більшою чи меншою мірою впливають на державність. Історія держави як явища є результатом складної взаємодії різних чинників, і в конкретних умовах кожен з них може відіграти вирішальну роль.

Цивілізаційний підхід за допомогою культурно-духовного аспекту може пояснити деякі соціальні процеси, що відбуваються всередині держави. Наприклад, у радянський період, коли будь-яка громадська діяльність була озаснована на принципах комунізму, встановлені культурні цінності (у вигляді комуністичної ідеології) були засобом позаекономічного ініціювання трудової діяльності людини. В основі будь-якої держави лежали відносини економічного характеру, але на їх рух – прогресивний чи регресивний – впливають за допомогою вироблених стереотипів поведінки, які або сприяють, або заважають продуктивній праці. Культурно-ідеологічні принципи життя здатні послабити вплив способу виробництва і, отже, перервати поступальний формаційний розвиток [2, с. 176].

У сучасній державі поряд з економічними чинниками є ще низка факторів, які можуть кардинально впливати на розвиток державності. Це, зокрема, такі соціокультурні, політичні чинники, як державна ідеологія, національний характер і традиції, географічне середовище.

У деяких концепціях, поряд з іншими складниками культурно-духовного аспекту, вказується на важливе значення таких елементів, які відображають способи

нагромадження та обміну інформацією (мова, писемність, освіта, релігія, національні традиції тощо). Адже динаміка і стійкість будь-якого суспільства цілком залежать від стану його інформаційної системи [3, с. 174]. На нашу думку, цей аспект потрібно брати до уваги під час дослідження суспільства, оскільки рівень розвитку інформаційних елементів і комунікативних зв'язків (зазначає, на що вказує структура, особливості) зумовлює рівень розвитку держави і права. Нормально діюча державність (цивілізація) повинна володіти всіма ресурсами для забезпечення джерелами отримання нової інформації і для оперативної адаптації до мінливих умов [4].

Критерії формаційного підходу не достатньо розкривають вплив на державу і право таких зовнішніх чинників, як географічне і геополітичне становище, кліматичні умови. А в деяких випадках це необхідно конче потрібно під час дослідження низки держав, оскільки ці зовнішні чинники впливають і на економіку держави (зумовлюють її особливості), і на формування культури. Наприклад, на українську культуру здебільшого впливає західна і, меншою мірою, східна культури, що пояснюється геополітичним становищем України.

Звертаючись до питання співвідношення цивілізаційного та формаційного підходів, науковці часто розглядають проблему співвідношення їх основних категорій. Так, порівнюючи обсяг змісту цих понять, деякі вчені вважають, що формація є ширшим поняттям, у якому цивілізація – це структурний елемент. Один і той самий формаційний тип під впливом історико-культурних ареалів може формувати кілька типів цивілізацій [5, с. 72]. Так, формація вміщує цивілізацію чи кілька цивілізацій, а історичний процес є рухом людського суспільства, складається із взаємодіючих цивілізацій від однієї формації до другої [6, с. 83].

Зрештою, у науці є й думка, згідно з якою категорія «цивілізація» ширша за категорію «формація», але з моменту формування станово-класового суспільства цивілізація збігається із суспільно-економічною формацією. Відповідність цивілізації суспільним формаціям починається зі станово-класової цивілізації [7, с. 146].

Співвідношення обсягів понять «цивілізація» і «формація» визначається через співвідношення їхніх основних елементів – «культура» і «виробничі відносини».

Визначаючи зміст першої категорії, важливо виходити з тієї обставини, що виникнення і розвиток соціально-культурних цінностей – це наслідок вияву здібностей людини творити, створювати, виробляти, зумовлений його загальновидовою властивістю еволюціонувати на основі усвідомленого використання можливостей своїх інтелектуальних здібностей. Людина навчилася розуміти свої потреби, надаючи засобам їх задоволення раціонального, цілеспрямованого соціально-культурного характеру. Культурні цінності – це результат адаптації людини до географічних і кліматичних умов виживання, які згодом визначили рід і види діяльності (зокрема і виробничої), специфіку форм організації відносин з приводу виробництва цінностей, їх реалізації та споживання, тобто економічних умов життя людини і суспільства. Отже, культура історично сформувалася раніше, ніж економічні відносини, що їх описали основоположники формаційної теорії.

На нашу думку, такий соціальний феномен, як цивілізація, має більш масштабний характер, оскільки його ознаки – соціокультурна, економічна система – виникають разом із формуванням первіснообщинних організацій. Слушно зазначено, що цивілізація може виникнути і до появи державності, адже вона починає формуватися в міру територіального переміщення людських суспільств і біосоціокультурного та господарського пристосування людини до нових умов існування [4, с. 28]. Держава виникає в умовах сформованої цивілізації, коли для цього виникають належні передумови. Тож конкретне цивілізаційне суспільство існує тривалий час і передбачає внутрішню періодизацію його історії на етапи додержавної організації та змінювальні одна одну економічні формації. В одну цивілізацію можуть входити суспільства, що належать різним економічним формаціям [8, с. 175].

Немає єдиної думки щодо порівняння якісного змісту категорій. Різноманіття у визначенні поняття «цивілізація» спричиняє дискусії щодо того, що ж є найвагомішим у його значенні.

Деякі науковці вважають, що цивілізація і формація є однорідними категоріями, оскільки і перша, і друга охоплюють комплекс економічних, політичних, правових, культурних, релігійних та інших форм людського спілкування. При цьому всім цим формам надається рівне значення, адже вони однаковою мірою впливали на розвиток права і держави. Ми ж вважаємо це судження не зовсім правильним, бо в історії різних соціумів роль тих чи інших сфер суспільного життя (наприклад, релігійної або політичної) була неоднаковою. Хоч визначення цивілізації і містить безліч компонентів, та все ж культурно-духовний чинник серед них є доміантним. Значення, структуру, особливості цього чинника в історії розвитку суспільства досліджувати через цивілізаційний підхід вважається найбільш продуктивно-продуктивним.

У категорії «формація» визначальну роль відіграють продуктивні сили і виробничі відносини. У ній належно не відображено значення культурно-духовних, моральних аспектів у життєдіяльності суспільства і держави.

Варто погодитися з думкою науковців, які вважають, що категорія «формація» відображає сутнісну сторону історичного розвитку, а категорія «цивілізація» – лише якісні особливості кожного ступеня. Визначення формації уніфікує процес історичного розвитку, виокремлюючи загальне і найбільш важливе. Тому вчені відносять його до сфери логічного й абстрактно-теоретичного.

Вияв різноманіття форм культури у вигляді результатів способу виробництва цінностей визначається формаційним підходом. Він дозволяє визначити спільне в загальному і одиничному суспільному явищі, культуру життєдіяльності людини і людського суспільства загалом і, отже, вийти на розуміння єдності і цілісності історичного процесу. Поняття ж цивілізації, навпаки, відображає різноманітні якісні особливості і не може формулюватися на тих самихже принципах. Воно є більш динамічним, оскільки здатне відобразити різноманітні історичні реалії. Формація має «рамковий» характер, уміщуючи лише найбільш загальні, основні елементи і зберігаючи істотні «відмінності в деталях».

На нашу думку, таке співвідношення основних понять деякою мірою може вплинути на вирішення питань про пріоритети цивілізаційної та формаційної теорій і формування інтегративного підходу. Суспільно-економічна формація є більш істотною, логічно визначеною і системною категорією, яку потрібно доповнювати специфічними ознаками цивілізації. Це дасть можливість змогу показати деякі особливості суспільного розвитку тих чи інших держав [9, с. 5].

Аналіз критеріїв цивілізаційного підходу до типології держави засвідчив, що вони не відображають сутності самої держави – політичної влади. У ньому майже не використовуються або мало використовуються підстави, що розкривають особливості державного апарату управління. Така типологія не тільки не відповідає вимогам до неї як до методу систематизації наукового знання [10, с. 211], але й не дозволяє відобразити сутність держави. Ця обставина вказує на те, що ув разі співвідношення формаційного і цивілізаційного підходів перший переважає, а другий може слугувати як доповнювальний.

Ще одним недоліком цивілізаційного підходу, на наше переконання, є те, що, незважаючи на поліваріантність цивілізаційних теорій, його критерії, по суті, не відображають особливостей економічного характеру та їх впливу на державу і право.

Критерії формаційного підходу відображають особливості економічного стану держави і розкривають закономірності взаємозв'язку економічних відносин і типу держави. Безумовно, економіка майже на всіх етапах суспільного розвитку впливала і впливає на державу і право.

Економічний чинник має на державу особливий вплив. Так, у ході історичного розвитку чітко простежуються ті економічні особливості, які безпосередньо впливали не тільки на форму правління, а й на інтенсивність розвитку самої держави. Тому під час формування інтегративного підходу потрібно враховувати економічний чинник.

Отже, формаційна і цивілізаційна концепції мають низку переваг і недоліків. Формування інтегративного підходу має відбуватися з огляду на ці висновки. Щодо того, який же з підходів буде основним, вчені дотримуються різних позицій. Деякі автори звертаються до порівняння базових категорій – «формація» і «цивілізація».

Виявлені недоліки цивілізаційної концепції вказують на те, що такий підхід до типології держави не є бездоганим і цілком правильним. Щобільше, у ньому є такі негативні сторони, які істотно знижують якісний рівень теорії (відсутність критеріїв, що відображають сутність держави; поліваріантність визначення базової категорії «цивілізація»). Ці недоліки істотно збіднюють цивілізаційний підхід. Формаційна теорія, навпаки, у повному обсязі досліджує державну владу і в ній чітко визначені елементи її базової категорії.

Тому формування інтегративного підходу має здійснюватися з уваги на те, що положення формаційного підходу повинні бути базовими, структуровувальними, а цивілізаційного – додатковими. Ця ідея висловлюється в сучасній юридичній науці. Однак питання про те,

як це виразити в інтегративному підході, у науці не розкривається.

Критерії інтегративного підходу мають відображати кілька елементів держави: економіку, державну владу і культуру. При цьому під культурою розуміємо сукупність матеріальних і духовних чинників, які сформувалися в конкретному суспільстві в різних сферах під дією і об'єктивних, і суб'єктивних чинників, що наділені індивідуальними і самотніми ознаками. Суспільно-економічна формація, на нашу думку, найбільш оптимально відображає типові ознаки економічного і владного характеру. Тому основними типами інтегративного підходу є східний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний та соціалістичний.

Східний тип держави набув визнання в юридичній науці наприкінці ХХ ст. Перші спроби виділити цей тип держави зробили вчені-історики [11–13]. Однак не всі сучасні науковці-юристи виділяють східний тип у межах формаційної концепції.

Східний тип держави має низку особливостей: 1) держава заснована на державній або суспільній власності на засоби виробництва (землю); 2) державна влада належить централізованому потужному посадовому, бюрократичному апарату на чолі з абсолютним монархом; 3) норми права закладені в релігійних вказівках, система права не розвинена.

Проте в кожній державі той чи інший тип характеризується своїми особливостями. Наприклад, східні держави багато в чому відрізнялися одна від одної. У деяких з них (Єгипет, Вавилон) величезний внесок в економіку робили державні і храмові раби, в інших (Китай) рабство мало суто сімейний, домашній характер. В одних існувала закріплена релігією кастова організація суспільства (Індія), в інших – стани не мали жорсткого закріплення (Китай). Рабовласництво в різних державах мало свої ознаки: у Китаї рабство мало домашній характер і, по суті, його не було; у Єгипті було квазірабовласництво (тобто велика кількість рабів); в Індії рабство ґрунтувалося на кастовій диференціації.

Держави феодального типу також різняться між собою. Так, у феодальних державах, як правило, була встановлена монархічна форма правління. Проте в деяких державах були сформовані міста-республіки (Венеція, Генуя). Поряд з монархічною формою правління в державі на якійсь її території (як правило, це територія міста) існувала республіканська форма. Ця обставина вказує на те, що держави феодального типу також істотно різнилися за внутрішнім змістом.

Сучасні капіталістичні держави також відрізняються між собою. Наприклад, США відрізняються від Японії: незважаючи на високий економічний розвиток цих держав, зміст кожної з них характеризується своїми особливостями. Скажімо, у Японії високо цінують самотню культуру, яка передається з покоління в покоління не одне сторіччя. Один з пріоритетів системи цінностей японського суспільства полягає в повазі і шануванні старшого, батька і правителя. Глава держави є людиною мудрою і справедливою, тому його рішення не викликають резонансу в суспільстві. Що стосується США, то в цій державі встановлені принципи лібералізму, а глава держави не наділений високодуховною

місією. Її дії постійно контролює суспільство, і в крайніх випадках громадяни відкрито висловлюють своє невдоволення через демонстрації і мітинги. Така ж ситуація характерна і для сучасної Франції.

Істотні відмінності всередині самих типів можна пояснити з позиції соціокультурного аспекту. Тому в межах формаційного типу необхідною є типологія на підставі цивілізаційних аспектів. На нашу думку, внутрішньотипові особливості можна розкрити за допомогою таких соціокультурних критеріїв: 1) особливості права (джерела права, приналежність до тієї чи іншої правової системи); 2) релігія, духовна культура – моральність, мораль; 3) культурні чинники, що відображають особливості політичної системи (традиції управління); 4) геополітичне становище держави.

Висновки. Отже, інтегративний підхід, на нашу думку, має ґрунтуватися на формаційній теорії. Категорія «суспільно-економічна формація» є визначальною для виділення історичних типів держави. За цим критерієм виділяють східну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну та соціалістичну держави. При цьому всередині кожного типу має проводитися диференціація на основі соціокультурних чинників (цивілізаційний підхід), щоб розкрити особливості окремих держав.

Література:

1. Хачатурян В.М. Проблемы изучения сравнительной истории цивилизаций / В.М. Хачатурян // Преподавание истории в школе. – 1991. – № 5.
2. Венгеров А.Б. Теория государства и права : учеб. для юрид. вуз. / А.Б. Венгеров. – М. : Новый юрист, 1998. – 624 с.
3. Афанасьев В.Г. Системность и общество / В.Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1980. – 368 с.
4. Бондаренко Д.М. Теория цивилизаций и динамика исторического процесса в доколониальной Тропической Африке / Д.М. Бондаренко. – М. : ИА, 1997. – 70 с.
5. Качановский Ю.В. Рабовладение, феодализм или азиатский способ производства? / Ю.В. Качановский. – М. : Наука, 1971. – 243 с.

6. Теория держави і права : підруч. / [С.Л. Лисенков та ін.] – К. : Юрін-ком Інтер, 2005. – 448 с.
7. Черняк Е.Б. Цивилиография: наука о цивилизации / Е.Б. Черняк. – М. : Междунар. отношения, 1996. – 384 с.
8. Введение в философию. – М. : Наука, 1989. – 375 с.
9. Формация и цивилизация: методологические проблемы анализа // Мировая экономика и международные отношения. – 1991. – № 5.
10. Ракитов А.И. Историческое познание: системно-гносеологический подход / А.И. Ракитов. – М. : Политиздат, 1982. – 303 с.
11. Васильев Л.С. Проблемы генезиса китайского государства / Л.С. Васильев. – М. : Наука, 1983. – 326 с.
12. Варга Е.С. Очерки по проблемам политэкономии капитализма / Е.С. Варга. – М. : Наука, 1964.
13. Тер-Акопян Н.Б. Развитие взглядов К. Маркса и Ф. Энгельса на азиатский способ производства и земледельческую общину / Н.Б. Тер-Акопян // Народы Азии и Африки. – 1965. – № 2–3.

Герылив Д. Ю. Обще́теоретическая характеристика интегративного подхода к типологии государства

Аннотация. В статье проведена обще́теоретическая характеристика интегративного подхода к типологии государства, которая заключается в использовании позитивных положений формационного и цивилизационного подходов для лучшего понимания сущности феномена государства.

Ключевые слова: типология государства, интегративный подход, формационный подход, цивилизационный подход.

Heryliv D. General Theoretic characterization integrative approach to the typology of state

Summary. The article presents general theoretical description of the integration approach to the typology of state which is in the use of positive provisions of formational and civilizational approaches to a better understanding of the phenomenon of state.

Key words: typology of state, integration approach, formational approach, civilizational approach.